

ตำนานเรื่องเมืองพิษณุโลก

กับ

เกียรติคุณเมืองพิษณุโลก

และ วัตถุสถานสำคัญของเมืองพิษณุโลก

กระทรวงการสาธารณสุข

พิมพ์แจก

ในการทอดกฐินพระราชทาน

ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

จังหวัดพิษณุโลก

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๘๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภา

ตำนานเรื่องเมืองพิษณุโลก

กับ

เกียรติคุณเมืองพิษณุโลก

และ วัตถุประสงค์สำคัญของเมืองพิษณุโลก

กระทรวงการสาธารณสุข

พิมพ์แรก

ในการทอดกฐินพระราชทาน

ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

จังหวัดพิษณุโลก

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๔๔

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภา

คำชี้แจงของผ้เรียบเรียง

เจ้าคุณสุนทรพิพิธ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการ
สาธารณสุข บอกข้าพเจ้าว่า บัณฑิตกระทรวงการสาธารณสุขจะ
นำผ้าพระกฐินพระราชทาน ไปทอด ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
จังหวัดพิษณุโลก ใครจะพิมพ์หนังสือเรื่องเมืองพิษณุโลก
แรกในการนั้น ขอให้ข้าพเจ้าช่วยรวบรวมและเรียบเรียงให้
ที่ เจ้าคุณสุนทรพิพิธกับข้าพเจ้ารู้จักขอขอกันมาเป็นเวลา
หลายปีแล้วอย่างหนึ่ง ก็บอกอย่างหนึ่ง การถวายผ้าพระกฐิน
เป็นกาลทาน ซึ่งข้าพเจ้าเลื่อมใสอยู่มาก จึงระบระนอง
ความต้องการของเจ้าคุณสุนทรพิพิธ และนับเป็นเคราะห์ดีที่มี
ตำนานเรื่องเมืองพิษณุโลก พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราธิราชานุภาพอดิเรก ต่อนหนึ่ง ซึ่ง
ยังไม่เคยตีพิมพ์ หม่อมเจ้าหญิงพนพิศมัย มีพระเมตตา
ประทานมาให้ข้าพเจ้าอ่าน ข้าพเจ้าอ่านได้ความรู้แปลกกับ
ฉบับก่อน ๆ เพิ่มขึ้นอีกหลายอย่าง ถ้าตีพิมพ์ออกแรกก็จะ
เป็นวิทยาทานอันดี ควรที่จะถวายพระกุศลแก่สมเด็จพระเจ้า

(ข)

และถ้าสมเด็จ ฯ ทรงทราบด้วยพระญาณวิจิตร ๆ ก็คงจะ
ไปรัก ข้าพเจ้าจึงได้ทูลขออนุญาตจากหม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย
เพื่อให้เจ้าคุณสุนทรพิพิธพิมพ์แรกในการกฐิน หม่อมเจ้าหญิง
พูนพิสมัยก็ทรงยินยอมอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามประสงค์ แต่ค่า
นานเรื่องเมืองพิษณุโลกเป็นหนังสือสั้น มีเพียง ๕ หน้าเท่า
นั้น ถ้าจะตีพิมพ์เป็นเล่ม หนังสือก็มีขนาดย่อมไป ทั้งเจ้าคุณ
สุนทรพิพิธก็ต้องการเรื่องเกี่ยวกับเมืองพิษณุโลก และเรื่อง
พระพุทธชินราช กับวัดถ้ำคูหาสวรรค์ที่สำคัญในเมืองพิษณุโลก
ให้ปรากฏอยู่ในหนังสือที่พิมพ์แรกนั้นด้วย ข้าพเจ้าจึงได้
รวบรวมเรื่องเหล่านี้เพิ่มขึ้นอีก ๒ ตอนน้อย ๆ เท่าที่มีเวลาจะ
ทำได้ เรื่องเกี่ยวกับเมืองพิษณุโลกและวัดถ้ำคูหาสวรรค์ที่สำคัญ
ที่พิมพ์ต่อคานานเรื่องเมืองพิษณุโลกนั้น ข้าพเจ้ารวบรวม
และเรียบเรียงจากเรื่องของสมเด็จ ฯ ทั้งนั้น คือจากหนังสือ
นิทานโบราณคดีบ้าง เทวทูตทางรถไฟบ้าง เรื่องพระร่วง
บ้าง บางแห่งถึงคึกคะนองทีเดียว ทักตาทำเช่นนั้น ก็เพราะ
ข้าพเจ้าเป็นศิษย์ที่ทรงพระกรุณาเป็นพิเศษคนหนึ่ง ถึงทรง
ทราบด้วยพระญาณวิจิตร ๆ ก็คงไม่กริ้วข้าพเจ้า สมเด็จ ฯ ได้
เคยทรงพยายามให้นักหนาที่จะให้นักศึกษาได้ทราบความจริงเรื่อง

(ก)

สร้างเมืองพิษณุโลกและพระชินราชพระชินสีห์ ใต้ทรงแต่ง
หนังสือเรื่องเตล่านไว้มากมาย แห่งและตีพิมพ์ไปแล้วหลายครั้ง
เพราะฉะนั้นถ้าทรงทราบด้วยญาณวิเศษใดๆ ในการที่เจ้าคุณ
สุนทรพิพิธพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ออกแจกเป็นวิทยาทาน ก็คง
ทรงอนุโมทนาด้วยเป็นแน่.

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร

๒๙ ต.ค. ๒๕

พระพุทธชินราช ในวิหารหลวงวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ, พระยาสิทธิธรรมราชา
ทรงสร้าง เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐

คำนำ

“วัดหลวง” ที่ได้รับพระราชทานผ้าพระกฐินนั้น ปรากฏว่ามีอยู่เป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งเป็นวัดที่ฝ่ายรัฐบาลพิจารณาจัดทำบัญชีทดเกล้า ๆ ถวาย ว่าวัดใดควรพระราชทานแก่องค์การหรือบุคคลใด อีกส่วนหนึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริให้พระราชทานโดยตรง วัดดังกล่าวในส่วนหลังนี้มีประมาณ ๗ วัด ได้แก่ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลกวัดหนึ่ง

ขึ้น กระทรวงการสาธารณสุขได้รับพระราชทานผ้าพระกฐินนำมาทอดถวาย ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก บรรดาข้าราชการสังกัดกระทรวงการสาธารณสุข จึงมีความขบขันโดยทั่วหน้า และรู้สึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้า ๆ

อนึ่ง ปรากฏว่าเมื่อช่วงทราบดีถึงเมืองพิษณุโลก บรรดาท่านข้าราชการทั้งหลายตลอดทั้งพ่อค้าประชาชนต่างก็พลอยมีความขบขัน และแสดงให้ทราบว่า จะร่วมมือช่วยเหลือกระทรวงการสาธารณสุขในงานกฐินครั้งนี้โดยทั่วกัน

บรรดาข้าราชการกระทรวงการสาธารณสุข ทางม
 ความภาคภูมิใจที่ได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติในครั้งนี้เป็นอย่างยิ่ง จึง
 ได้คิดจะจัดทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพื่อให้เป็นอนุสรณ์ของงาน และ
 เป็นที่ระลึกถึงไมตรีจิตของพี่น้องชาวพิษณุโลกไว้ชั่วกาลนาน
 ด้วย ซึ่งในที่สุดพิจารณาเห็นว่า เมืองพิษณุโลกเป็นเมือง
 ที่มีเกียรติประวัติอย่างสูง อันจะหาเมืองใดเทียบได้ยาก คือ
 นอกจากมีพระพุทธชินราช อันเป็นพระพุทธรูปหล่อ ซึ่งทรง
 ความศักดิ์สิทธิ์และศรัทธาของนามเลิศแล้ว เมืองพิษณุโลก
 ยังเคยเป็นราชธานี ทั้งในสมัยกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา
 อีกด้วย ยิ่งกว่านั้นแม้องค์ปฐมแห่งพระบรมราชจักรวงศ์ ก็
 ยังได้ทรงปกครองและสร้างพระราชกฤษฎาภินิหาร ณ เมือง
 พิษณุโลกนี้ ก่อนที่จะได้สถาปนาพระบรมราชจักรวงศ์ แต่
 ตำนานเมืองกึกและตำนานสร้างพระพุทธชินราชก็ เท้า
 ศักยภาพทรงจำกันมาแต่ก่อนนั้น ปรากฏว่ายังคงคลอเคลียอยู่
 บางประการ ฉะนั้น ข้าราชการกระทรวงการสาธารณสุข จึง
 มีความเห็นร่วมกันว่า ถ้าได้จัดการเขียนตำนานเมืองพิษณุ
 โลกขึ้น ให้ถูกต้องตามหลักฐานพร้อมด้วยแสดงเกียรติ

ประวัติทางประการให้ปรากฏไว้ ก็จะเป็นอนุสรณ์อันเหมาะสมยิ่งกว่าสิ่งอื่น ๆ

โดยเหตุซึ่งกล่าวมากระทรวงการสาธารณสุข จึงได้
ขอรับข้อหลวงบริบาลบริษัทแห่งกรมศิลปากร ผู้เชี่ยวชาญ
ทางโบราณคดีในสมัยนั้น ให้ช่วยตรวจสอบหลักฐาน และ
รวบรวมเรียบเรียงขึ้นตามเจตนา ซึ่งคุณหลวงบริบาลบริ
ษัท ก็ได้มีมติรับจัดการเพื่อ จัดทำให้มีความปรารถนา
และยังได้กรุณาไปทูลขอ พระนิพนธ์ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จากหม่อมเจ้าหญิงพนพิศสมัย
ซึ่งก็มีพระเมตตาประทานให้ ได้มาประกอบเรื่องอีกตอนหนึ่ง
ด้วย เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกอันเป็นอนุสรณ์แห่งความ
ร่วมจิตร่วมใจกัน ระหว่างชาวพิษณุโลก กับข้าราชการ
กระทรวงการสาธารณสุข ในงานกุศลอุทิศพระราชทานครั้ง
นี้ได้เป็นรูปสำเร็จขึ้น โดยประการดังกล่าวมา

หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาสำคัญอยู่ที่พระนิพนธ์ ของสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประกอบกับ
พระเมตตาของหม่อมเจ้าหญิงพนพิศสมัย และความมีไมตรี

๗

จิตอันคึกคักของหลวงบริบาลวิจิตร กระทรวงการศาสนา
ซึ่งขอเทอดพระเมตตาคุณ และขอบคุณให้ปรากฏไว้ในที่นี้

ในที่ซึ่งออกศัลยกรรมหรืออันเกิดจากการประกอบศัลยกรรม
ครั้งนี้ จึงบังเกิดความศรัทธาศรัทธาพจนมงคลแก่ท่านผู้ใดมีส่วน
ร่วมการศัลยกรรม แม้ในประการใด ๆ ตลอดถึงพี่น้องชาวพิษณุโลก
ทั้งหลายโดยทั่วกัน.

กระทรวงการศาสนาสุข

วันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๔

ตำนานเรื่องเมืองพิษณุโลก

ตำนานเรื่องสร้างเมืองพิษณุโลกแต่เดิมเราเคยเชื่อกัน
ตามหนังสือพงศาวดารเหนือว่าเมื่อใกล้จะถึง พ.ศ. ๑๕๐๐
มีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ ๑ (เป็นลาว) ทรงเมืองเชียง
แสนอยู่ในประเทศลานนา รบสู้พระไตรปิฎกเขียวชาญ จน
ได้พระนามว่า “พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก” ยกกองทัพ
ลงมาตีเมืองศรีสัตตนาลัย พระยาพลราชเจ้าเมืองไม่
สามารถจะต่อสู้เอาชนะได้ จึงเป็นแต่ตั้งรักษาเมืองอยู่
พระมหาเถระพุทธโฆษาจารย์วัดเขารังแร้งไปว่ากล่าวทั้ง ๒
ฝ่ายยอมปรองดองกัน ด้วยพระยาพลราชถวายนางปทุมเทวี
ราชธิดาแก่พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ๆ ก็เลิกทัพกลับไป พระ
เจ้าศรีธรรมไตรปิฎกมีราชบุตร ๒ คน นางปทุมเทวี ชอบเจ้า
โอรสราชองค์ ๑ เจ้าชายสิทธาทิราชองค์ ๑ อยู่มาพระเจ้า
ศรีธรรมไตรปิฎกไคร้จะขยายอาณาเขตลงมาทางใต้ (ตัว
สร้างเมืองใหม่ให้ราชบุตรทั้ง ๒ นั้นครอบครอง) จึงให้จ่านก
ร้องกับเจ้าการบุญคุมพลลาวชาวลานนาปลอมเป็นพ่อค้าลงมาหา

ที่สร้างเมืองในแคว้นเมืองไทย มาเห็นที่ตำบลหนึ่ง (ตรง
เมืองพิษณุโลกทั้งอยู่เดี๋ยวนี้) เหมาะที่ จึงเกณฑ์พวกพราหมณ์
กับไทยซึ่งตงภูมิลำเนาอยู่ ณ ที่นั้น สมทบกับพวกลาวชาว
ถานนาช่วยกันสร้างเมืองลงมือสร้างเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน
๓ ขึ้นค่ำ ๑ ปีฉลู (ศักราชเท่าใดไม่ปรากฏ) สร้างอยู่ ๑
กับ ๗ เดือนแล้วสำเร็จ ต่อมาอีกสัก ๗-๘ ปี พระ
เจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจึงเสด็จลงมาเมืองที่สร้างขึ้นใหม่นั้น
ทรงปรารภจะตั้งชื่อเมือง ทรงสัปรักษาพราหมณ์ไว้ทิศๆ
ทูลว่า เสด็จมาถึงในยามพระพิษณุเป็นมงคล จึงขนานนาม
เมืองฝั่งตะวันตกว่า “พิษณุโลก” และเรียกว่าโชนบุรีด้วย
อีกชื่อ ๑ เมืองทางฝั่งตะวันออกให้ชื่ออินทบุรี เมื่อขนาน
นามเมืองแล้ว พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกทรงปรารภจะสร้าง
พระพุทธรูป จึงให้เลขาหาช่างต่างเมืองที่มีฝีมือมาช่วยกัน
ขึ้นหุ่นพระพุทธรูปขึ้น ๓ องค์ แล้วหล่อเมื่อวันพฤหัสบดี
เดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีจอ หล่อสำเร็จเรียบร้อยแต่ ๒ องค์
ถวายพระนามว่าพระชินสีห์องค์ ๑ พระศรีศาสดาองค์ ๑ แต่
องค์ที่ ๓ นั้นหล่อถึง ๓ ครั้งก็ไม่สำเร็จ จนพระเจ้าศรีธรรม
ไตรปิฎกกับนาง ปทุมเทวีทรงตั้งสัตยาธิษฐานร่อนอาสน์ถึงพระ

อินทรีจึงลงมาจำแลงเป็นปราชญ์ช่วยหล่อพระ เมื่อวันพฤหัสบดี
เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีจอ สำเร็จภายหลังหล่อ ๒ องค์ก่อน
๕๐ วัน ถวายพระนามว่า พระชินราช เมื่อค้อยกินที่หุ้ม
หุ่นออกแล้ว เห็นมีรอยเป็นรูปตรีศูลอยู่ที่พระพักตร์แปลกกับ
พระพุทธรูปองค์อื่น ให้ถามตัวปราชญ์ที่มาช่วยปั้นกับอินทรชาน
หายไ้ จึงรู้ว่าเป็นผีพระมหากษัตริย์อินทรีมาช่วยปั้น เรื่องสร้าง
พระชินราช พระชินสีห์ กับพระศาสดา ในพงศาวดารเหนือมีเนื้อ
ความเท่านี้ ไม่มีอะไรจะสงสัยสว่นก็ต้องเชื่อกันมาอย่างนั้น
ครั้นถึงสมัยสอยสวนศิลาจารึกและหนังสือเก่ากับทั้งพิจารณา
แบบอย่างการสร้างของโบราณ ได้ความรู้โบราณคดีมากขึ้น
โดยลำดับมา ความจึงปรากฏขึ้นโดยลำดับว่าเรื่องที่จริงมิได้
เป็นดังกล่าวในพงศาวดารเหนือ และอาจจะคัดค้านได้ด้วย
หลักฐานหลายอย่าง จะยกคำค้านมากล่าวแต่บางข้อพอเป็น
ตัวอย่าง เป็นต้นว่า

ก. ถ้ามีพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเกียรติเช่น พระรณานิ
หะสีของพงศาวดารเหนือครองเมืองเชียงแสน ในพงศาวดาร
ของ เมือง เชียง แสน คงเชิดชูพระเกียรติให้ปรากฏ แต่ใน
พงศาวดารเมืองเชียงแสนหรือแม่เมืองอื่นในประเทศไทยแลนั้น ไม่
ปรากฏพระนามและพระเกียรติหรือเรื่องประวัติพระเจ้าแผ่นดิน

เหมือนหรือละม้ายคล้ายคลึงกับพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกที่กล่าว
ในพงศาวดารเหนือเลยแต่สักองค์เดียว

ข. เมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ ที่ในพงศาวดารเหนืออ้างว่า
เป็นปีที่หล่อพระชินราชขึ้นที่นั่น ยังอยู่ในสมัยก่อนไทยไ้เป็น
ใหญ่ในกรุงสุโขทัยถึงราว ๓๐๐ ปี เมืองศรีสัชนาลัยก็
ยังไม่ไ้สร้าง ศักดิ์พระพุทธรูปอย่างดังนั้นก็ยังไม่มาถึง
เมืองไทย

ค. เมืองพิษณุโลกเดิมชื่อเมืองสองแคว เรียกชื่อ
อย่างนั้นในศิลาจารึกและหนังสือเก่ามาตลอดสมัยสุโขทัย เพิ่ง
มาปรากฏเรียกชื่อว่าเมืองพิษณุโลกต่อในสมัยกรุงศรีอยุธยา
ราวในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเมื่อภายหลัง
พ.ศ. ๒๐๐๐

แต่จะว่าเรื่องในพงศาวดารเหนือไม่มีมูลความจริงเลยก็
เกินไปไม่ได้ เพราะกรณีกล่าวในพงศาวดารเหนือปรากฏ
ในศิลาจารึกไทยมาก และของโบราณที่เล่าเรื่องในพงศา-
วดารเหนือ เช่นหนังสือไทยและพระชินราชพระชินลัทธิเป็นต้น
ก็มีอยู่ เป็นแต่พงศาวดารเหนืออ้างตัวคนและถิ่นที่ทั้งศักราช
ผิด และไปชอบพรรณาปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เลี่ยมมากนัก เรื่อง
จึงเลยเถิด น่าจะเป็นกวีผู้แต่งหนังสือพงศาวดารเหนือเป็น

แต่สืบสาวราวเรื่องทีชาวเมืองเหนือเล่ากันในสมัยเมื่อศิลาจารึก
 ถูกลบไปเสียหมดแล้ว เขาเรื่องอย่างนี้ทานมาเรียบเรียงประ
 ดิษฐ์ติดต่อกันให้เป็นพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้น เพราะหนังสือ
 พงศาวดารเหนือเป็นหนังสือใหม่เพิ่งแต่งขึ้นเมื่อ พ. ศ. ๒๓๕๐
 ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์

เรื่องหล่อพระชนราชพระชินสีห์ ถ้าว่าตามหลัก
 ฐาน เป็นเรื่องในรัชกาลพระยาดีไทยคงจะกล่าวต่อไป
 พระยาดีไทยเป็นราชบุตรของพระยาเลอไทย ก็เป็นราชันคณา
 ของพ่อขุนรามคำแหง สมภพในสมัยเมื่อพระพุทธศาสนา
 ลงทางค้ำกำลังเฟื่องฟูในกรุงสุโขทัยคงกล่าวในศิลาจารึกของ
 พ่อขุนรามคำแหง ในสมัยนั้นเจ้านายและลูกผู้มีสกุลคงศึกษา
 ในสำนักพระสงฆ์ทั้งนั้น พระยาดีไทยมีอุปนิสัยรักการ
 ศึกษามาก ชอบเรียนทางพระศาสนายิ่งกว่ายุทธศาสตร์
 อย่างกษัตริย์ จึงเรียนภาษาบาลีแต่ยังทรงพระเยาว์ แล้ว
 เรียนพระพุทธวจนะในคัมภีร์ต่าง ๆ ซึ่งระบุชื่อไว้ในขานแผนก
 หนังสือไตรภูมิหลายคัมภีร์ ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉาน จน
 เมื่อเป็น พระมหาอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัยใน รัชกาล
 ของพระปิตา สามารถแต่งหนังสือไตรภูมิเมื่อ พ. ศ. ๑๙๘๘
 ซึ่งยังมีฉบับอยู่จนบัดนี้ใต้ทองคำ

ครั้นถึง พ.ศ. ๑๘๙๗ พระยาเลอไทยสวรรคต เกิด
 เหตุจลาจลด้วยมีผู้ชิงที่ในราชธานี พระยาเลอไทยต้องยก
 กองทัพลงมาจากเมืองศรีษะชนาลัย ปรายปรามพวกที่ชิง
 ช้างอยู่ในเมืองสุโขทัย มีชัยชนะสิ้นแสนศัตรูแล้ว จึงได้
 เสวยราชย์เป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วง ราชา
 ภิเษกทรงพระนามว่า “ศรีธรรมวงศราม” มีสร้อยพระนาม
 ว่า “มหาธรรมราชาธิราช” เป็นพระองค์แรก และพระเจ้า
 แผ่นดินที่ครองกรุงสุโขทัยภายหลังเอาเป็นแบบอย่างมาทุก
 พระองค์ ในหนังสือจึงเรียกพระยาเลอไทยว่าพระมหาธรรมราชา
 ที่ ๑ เรียกพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นภายหลังมาว่าพระมหา
 ธรรมราชาที่ ๒ และที่ ๓ ที่ ๔ โดยลำดับ จนกระทั่งสมเด็จพระ
 พระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปครองเมืองเหนือ เมือง
 เป็นพระราเมศวรจึงใช้พระนามอื่น แต่ยังคงเอาพานิชย์ออกเมอ
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงขึ้นพิเรนทรเทพ เป็นพระมหา
 ธรรมราชาไปครองเมืองเหนือเป็นที่สุด เรื่องราชประวัติของ
 พระมหาธรรมราชาที่ ๑ อันปรากฏหลักฐานคงกล่าวมา
 ถ้าพิจารณาแต่โดยกรณีทรงกบฏเรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก
 ด้วยพระเจ้าแผ่นดินไทยที่ทรงพระเกียรติว่า รบสู้พระไตรปิฎก
 นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว มีปรากฏ

ในพงศาวดารแต่พระมหาธรรมราชาที่ ๑ พระองค์เดียว กรณี
 พระมหาธรรมราชาเสด็จอยู่เมืองศรีสัชนาลัยก่อนแล้ว ยก
 กองทัพลงมาเมืองสุโขทัยก็ตรงกับพงศาวดารเห็นว่าพระเจ้า
 ศิริธรรมไตรภูก่ออยู่เมืองเชียงใหม่ ยกกองทัพลงมาเมือง
 ศรีสัชนาลัย ทศกัณฐ์ทูลขอพระชินราชพระชินสีห์ในพงศา-
 วดารเห็นว่า พ.ศ. ๑๕๐๐ ถ้าเปลี่ยนตัวเลข ๕ เป็นเลข ๘
 กาลกำหนดก็ตรงกัน ความที่ทศกัณฐ์ให้เห็นว่าพระมหาธรรม
 ราชาที่ ๑ เป็นผู้สร้างพระชินราชพระชินสีห์ เป็นแต่ใน
 พงศาวดารเห็นอย่างผิดตัวคนผิดถิ่นที่และผิดเวลากาลกำหนด
 เท่านั้น

ยังพิจารณาเรื่องพงศาวดารในรัชกาลพระมหาธรรม
 ราชาที่ ๑ ก็ยังแน่ใจหนักขึ้น ดังจะเล่าต่อไป

พอพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ราชภิเษกแล้ว ก็ให้มา
 ว่ากล่าวขอเป็นไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาตั้งกล่าวมาแล้ว (ใน
 ขึ้น) เมื่อพระเจ้าอู่ทองรัชทายาทไมตรี พระมหาธรรมราชา
 สันระแวงภัยทางภายนอกแล้ว ก็ตั้งหน้าทำนุบำรุงพระศาสนา
 และพระราชอาณาจักรด้วยประการต่าง ๆ พิเคราะห์หัดเห็น
 จะเอาเยี่ยงอย่างพระเจ้าอโศกมหาราชมาทำตาม เช่นทำ
 ถนนพระร่วงที่ยังปรากฏอยู่เป็นต้น ส่วนการบำรุงพระศาสนา

ว่าตามที่มีศิลาจารึกปรากฏอยู่ก็มากมายหลายอย่าง คือเมื่อ
 พ.ศ. ๑๙๐๐ สร้างพระมหาธาตุที่เมืองซากงราว ซึ่งเปลี่ยน
 นามเป็นเมืองนครชุม เมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๒ สร้างรอยพระ
 พุทธบาทประดิษฐานไว้บนยอดเขาสุมนะกฎ และสร้างวัด
 ข้ามแก่ง เมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๕ ทรงให้มนตรีพระมหาสาม
 สังฆราชเข้ามาจากเมืองลังกา แล้วเสด็จทรงผนวชออกไป
 อยู่ ณ วัดป่ามะม่วง (คราว ๑) ในการที่ทรงผนวชนั้นศิลา
 จารึกเฉลิมพระเกียรติอย่างพิสดาร ปรากฏอยู่ทั้งเป็นภาษา
 ไทย ภาษามคธและภาษาขอม แม้ศิลาจารึกเรื่องสร้าง
 พระชินราช พระชินสีห์หรือสร้างสิ่งใดอื่นที่เมืองสองแควไม่มี
 ปรากฏ ก็น่าจะเชื่อว่าแต่เดิมคงมี แต่หากจมดินลึกลงหรือ
 เป็นอันตรายนัยไปเสียหมดแล้วจึงไม่ปรากฏ เรื่องสร้างพระ
 ชินราชพระชินสีห์มีเค้าอยู่แต่ในพงศาวดารเหนือ ว่าหาช่าง
 ฝีมือดีมาจากต่างเมืองหลายคนให้ช่วยกันปั้นหุ่น ขอนก
 สมภาร กว้างลักษณะพระชินราชพระชินสีห์งามค่องตาดีใคร
 คนฝึกกับพระพุทธรปองค์อื่น ๆ ที่หล่อในเมืองเหนือทั้งนั้น ส่วน
 กาลกำหนดที่หล่อขึ้นนั้น ในพงศาวดารเหนือว่าหล่อพระชินสีห์
 เมื่อปลายบวช หล่อพระชินราชเมื่อต้นบวช ถ้าเปรียบเทียบชื่อนั้น
 เข้าในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ก็ได้กำหนดว่าหล่อพระ

จีนลี้หนีเมืองโขง พ.ศ. ๑๘๐๑ หล่อพระชินราชเมื่อ พ.ศ.
 ๑๘๐๒ ปีฉลู แต่เรื่องปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ในการหล่อพระ
 ชินราชนั้น อาจเป็นเรื่องประติมากรรมขึ้นต่อภายหลังเมื่อคนนับถือ
 พระชินราชว่าเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แล้วก็เป็นได้ วิหาร
 ๒ หลังข้างพระมหาธาตุเกศ เป็นของพระมหาธรรมราชาที่ ๑
 สร้างสำหรับตั้งพระชินลี้ในวิหารด้านเหนือ ตั้งพระชินราช
 ในวิหารด้านใต้ และพระศาสดายังเป็นพระประธานอยู่ในวิหาร
 หลวงด้านหน้าต่อมาจนตลอดรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑
 เหตุไฉนย้ายพระชินราชจากวิหารด้านใต้ไปเป็นพระประธานใน
 วิหารหลวง วินิจฉัยขึ้นได้แต่สันนิษฐานตามเค้าที่มีอยู่ใน
 เรื่องพงศาวดารที่จะกล่าวต่อไป

ในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑ กรุงสุโขทัยสมบูรณ์
 พูลสุขอยู่เพียง ๑๘ ปี ถึง พ.ศ. ๑๘๑๒ พระเจ้าอู่ทอง
 สวรรคต (ก่อนพระมหาธรรมราชา ๗ ปี) พอล้มตี่พระ
 ขวมราชาธิราช (พรว) ขึ้นครองราชสมบัติ กรุงศรีอยุธยา
 ก็รบรุกอาณาเขตสุโขทัยตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๑๔ ล้มตี่
 พระบรมราชาธิราชยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองชากังราวและเมือง
 สองแควหลายครั้ง แต่ยังไม่ได้เมืองเหนือ จนถึง พ.ศ.
 ๑๘๑๘ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ สวรรคต ราชบุตรไกรย

รัชทายาทเป็นพระมหากษัตริย์ราชชาติ ๒ ที่เมืองสโขทัยราชวงศ์
เกิดแตกร้างกันขึ้น สมเด็จพระบรมราชาธิราชได้ทักทายกองทัพ
ขึ้นไปเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๑ มีชาวสโขทัยพวกหนึ่ง ในหนึ่งสี่
ตำนานพระสัทสังคยาเรียกชื่อเป็นหัวหน่าวว่า “พญาญาณกิต”
เอาใจ ออกห่าง มาเข้ากับ สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระ
มหากษัตริย์ราชชาติ ๒ สู้ไม่ไหว ก็ต้องยอมเป็นประเทศราชขึ้น
กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงพบบำเหน็จให้
พญาญาณกิตเป็นเจ้าเมืองกำแพงเพชรครองอาณาเขตต์สโขทัย
ตลอดทางแม่น้ำปิง ก็เมืองกำแพงเพชรนั้นเขตต์แดนต่อติดกับ
เมืองสโขทัยราชธานี เมื่อพญาญาณกิตได้เป็นเจ้าเมือง มา
ฝึกไพร่ทางกรุงศรีอยุธยา ก็กลายเป็นเสี้ยนหนามของพระมหา
ธรรมราชาอยู่ใกล้ ๆ ให้รำคาญอยู่เสมอ คงเป็นภัยคุกคาม
พระมหากษัตริย์ราชชาติ ๒ จึงย้ายจากเมืองสโขทัยไปอยู่เสียที่
เมืองสองแคว แต่ในศิลาจารึกกล่าวว่า “เสด็จไปบูรณะ
ปฏิสังขรณ์พระอาราม ประทับอยู่ ณ เมืองสองแคว ๗ ปี”
ความลือว่าย้ายไปเมื่อปลายรัชกาล แต่นั้นพระมหาธรรม
ราชาพระองค์ก่อนซึ่งเป็นทนายาท จึงประทับอยู่ ณ เมืองสองแคว
ก่อนจะมาทุกพระองค์ ไม่มีพระองค์ใดกลับไปอยู่เมือง
สโขทัยอีก จนเมืองสองแควเลยเป็นราชธานีของอาณาจักร

เกียรติก่อนของเมืองพิษณุโลก

เมืองสองแควเดิม ทรงขอมเป็นใหญ่ ตั้งอยู่แถววัด
รุฬามณี ใต้เมืองขุขันธ์ลงไปราว ๘ กิโลเมตร ยังมี
เทวสถาน ของ ขอม ซึ่งไต่แปลง เป็นปราสาทวิรุฬามณีปรากฏ
อยู่เป็นสำคัญ ครั้นถึงรัชกาลพระเจ้าเอกไทย (พ. ศ.
๑๘๖๐—๑๘๘๗) สันนิษฐานว่าจะได้ย้ายเมืองสองแคว

จากที่เดิมขึ้นไปสร้างใหม่ที่ตรงเมืองปัจจุบัน เป็นเมืองลูก
หลวงตามอย่างท้าวพระเจ้ายอดแห่งทรวงสร้างเมืองศรีสงคราม
ลัยเป็นราชธานีสำรอง แต่ยังคงเรียกว่าเมืองสองแควอยู่
ตามเดิม ถึงรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พ.ศ. ๑๘๘๗
— ๑๘๑๘) ราวพ.ศ. ๑๘๐๐ จึงมาสร้างเป็นเมืองใหญ่
อย่างราชธานีสำรอง แล้วและไ้สร้างพระพุทธรูปขึ้นราชและ
พระพุทธรูปขึ้นในเมืองนน ถึงรัชกาลพระมหาธรรม
ราชาที่ ๒ เมื่อพ.ศ. ๑๘๒๑ กรุงสุโขทัยตกเป็นประเทศราช
ของกรุงศรีอยุธยา ในตอนต้นรัชกาลคงประทับอยู่ที่เมือง
สุโขทัยตามเคย แต่ตอนปลายรัชกาล เกิดวาคาญภัย
พระยาญาณภิศ เจ้าเมืองกำแพงเพชร ซึ่งไปฝากฝ่ายอยู่กับ
กรุงศรีอยุธยา จึงย้ายมาประทับที่เมืองสองแคว และเมือง
สองแควก็เป็นราชธานีของอาณาจักรสุโขทัยแต่นั้นมา พระ
มหาธรรมราชาที่ ๔ ทั่วยศ เมื่อพ.ศ. ๑๘๘๑ หมดราชวงศ์
สุโขทัยที่จะครองราชสมบัติ เป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา
สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) จึงโปรดให้
พระราเมศวรรัชทายาท ซึ่งเกิดด้วยพระมเหสีเป็นราชธิดา
ของพระมหาธรรมราชาที่ ๔ เป็นอุปราชขึ้นไปครองเมืองสอง
แคว แต้เมืองสองแควก็เป็นเมืองลูกหลวงของกรุงศรี

อัยยาคอมา ครั้นถึง พ.ศ. ๑๘๘๑ สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒
 สวรรคตพระราเมศวรรัชทายาทขึ้นครองราชสมบัติทรงพระนาม
 ว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กลับลงไปประทับอยู่ที่พระ
 นครศรีอยุธยา สมัยนั้นพระยายมราชเจ้าเมืองศรีสัตตนาค
 ซึ่งอยู่แดนต่อแดนกับอาณาเขตของพระเจ้าเชียงใหม่ เอาใจ
 ออกหากจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ไปชักชวนพระ
 เจ้าติโลกราชให้มาตีเอาเมืองเหนือเป็นอาณาเขต แล้วนำ
 กองทัพพระเจ้าติโลกราชมาตีเมืองเหนือ (เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.
 ๒๐๐๔) ได้ทั้งเมืองศรีสัตตนาคและเมืองสุโขทัยไปเป็น
 ของพวกเชียงใหม่อยู่คราวหนึ่ง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
 จึงทรงสถาปนาพระบรมราชา ราชโอรส ให้ปกครองกรุงศรี
 อยุธยา มีอำนาจอย่างพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนพระองค์เอง
 เสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองสองแคว ทำสงครามกับเชียงใหม่อยู่
 หลายปี จึงไ้เมืองเหนือคืนมาจากข้าศึกหมด พระเจ้าติโล
 กราชก็ให้มาขอเป็นไมตรีกันดังแต่ก่อน เมื่อเสร็จสงคราม
 แล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงดำริว่า ถ้าเสด็จ
 ลงมาประทับอยู่ที่พระนครศรีอยุธยาอย่างเดิม ทางเมืองเหนือ
 อาจเกิดความยุ่งยากขึ้นอีกได้ อีกประการหนึ่ง สมเด็จพระ
 บรมราชาราชโอรสก็ปกครองพระนครเป็นปกติก็ไม่มีห่วงใ

จึงเสด็จประทับเสวยราชย์อยู่ที่เมืองเหนือ เขาเมืองสองแคว
เป็นราชธานี อยู่ต่อมาเป็นเวลาถึง ๒๕ ปี ให้เปลี่ยนนาม
เป็นเมืองพิษณุโลก อันหมายความว่าเป็นที่สถิตย์ของพระ
นารายณ์ เช่นเดียวกับพระนครศรีอยุธยาหมายความว่าเป็นที่
สถิตย์ของพระรามาวตาร ทรวมเมืองเซียงกับเมืองศรีสัชนา
ลัยเป็นเมืองเดียวกัน คงชื่อใหม่ว่า เมืองสวรรค์โลก ก็คงเป็น
ทรงเดียวกันนี้เอง ถึงบวช (พ.ศ. ๒๐๓๑) สมเด็จพระบรม
ไตรโลกนาถสวรรคต สมเด็จพระบรมราชาได้รับรัชทายาท
ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ทรง
สถาปนาสมเด็จพระเชษฐาธิราช ซึ่งพระมหาอุปราช
อยู่ ณ เมืองพิษณุโลกแล้ว เป็นผู้ปกครองเมืองเหนือ สมเด็จพระ
บรมราชาธิราชที่ ๓ สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ สมเด็จพระ
พระเชษฐาธิราชได้รับรัชทายาท ทรงพระนามว่า สมเด็จพระ
รามาธิบดีที่ ๒ ในเวลานั้นเมืองเหนือเรียบร้อย สมเด็จพระ
รามาธิบดีที่ ๒ จึงเสด็จลงมาเสวยราชย์อยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา
ครั้นพระอภัยมณีวงศ์ราชโอรสพระองค์ใหญ่อันเกิดด้วยพระมเหสี
ทรงเจริญวัย จึงทรงสถาปนาเป็นพระบรมราชาที่หน่อพุทธาง
กูร ตามกฎหมายแต่โบราณ แล้วให้ขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่
ณ เมืองพิษณุโลก ถึง พ.ศ. ๒๐๗๑ สมเด็จพระรามาธิบดี

ที่ ๒ สวรรคต พระอาทิตย์วงศ์หน่อพุทธางกูรราชโอรสได้รับ
 รัชทายาท ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔
 เสวยราชย์อยู่ได้เพียง ๕ ปีสวรรคต สันนิษฐานว่าจะได้ทรงตั้ง
 พระเชษฐาราช เป็นผู้รั้งราชการ เมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก
 เมื่อพระเชษฐาราชได้เสวยราชย์อยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา คงให้
 พระญาติที่ไว้วางพระทัยได้รั้งราชการเมืองเหนือ ในหนังสือ
 พงศาวดารจึงเรียกว่าพระยาพิษณุโลก หมายความว่าเพียงว่า
 เป็นผู้ครองเมืองพิษณุโลก จะเป็นใครรู้ไม่ได้ แต่คงให้
 รั้งราชการร่อกทำงานกว่าจะถึงรัชทายาทขึ้นไป ครองเมืองเหนือ
 ตามประเพณีในแผ่นดินพระเชษฐาราช ไม่มีราชโอรสอันเกิด
 ด้วยพระมเหสีขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระเชษฐาราชได้เสวยราชย์ ทรงพระนามว่าพระมหาจักร
 พรพงศ์ จึงได้ทรงสถาปนาชนพิเรนทรเทพ เชื้อพระวงศ์สุโขทัย
 ให้เป็นพระมหาธรรมราชา ขึ้นไปปกครองเมืองเหนือ ณ เมือง
 พิษณุโลก พร้อมกับพระราชทานพระราชธิดา ทรงพระ
 นามว่า พระวิสุทธิกษัตริ เป็นพระชายา เมืองพิษณุโลกจึง
 เป็นสถานที่ราชสมภพของสมเด็จพระนเรศวรและพระเอกาทศรถ
 ทั้ง ๒ พระองค์ และเป็นสถานที่ ๆ พระนเรศวรทรงฝึกหัด
 ทะแกล้วทหารก่อน ก็อัสสระภาพของ กรุงศรีอยุธยา ซึ่งเสียไปแก่

กรุงเทพมหานคร เมื่อในรัชกาลพระมหินทราธิราช ในแผ่นดิน
สมเด็จพระมหาธรรมราชา พระนเรศวรเป็นอุปราชอยู่ ณ เมือง
พิษณุโลก และได้เสด็จมาประทับที่วังจันทร์เกษมเป็นบางครั้ง
แต่พอได้เสวยราชย์ก็เสด็จลงมาประทับ ณ พระนครศรีอยุธยา
พร้อมด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถ เมืองพิษณุโลกก็รวมเข้าใน
อาณาเขตอันเกี่ยวข้องกับพระนครศรีอยุธยา แต่นับเป็นเมือง
เอกค้ำบัลลังก์เมืองนครศรีธรรมราช ผู้สำเร็จราชการเมืองมัยศเป็น
เจ้าพระยา บรรดาศักดิ์สูงกว่าเสนาบดีชั้นยศคหมภ ทำแห่ง
เมือง วัง คลัง นา เพราะยังถือว่าเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมือง
สำคัญยิ่งกว่าเมืองอื่นทางฝ่ายเหนือ

ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช(พ.ศ. ๒๑๙๙—
๒๒๓๑) ได้เสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองพิษณุโลก ในเวลา
ทำสงครามกับเชียงใหม่ ๒ ครั้ง และได้โปรดให้ช่างฝรั่งเศส
คิดแบบอย่างซ่อมแปลงซ่อมปราการเมืองพิษณุโลก อีกครั้งหนึ่ง
ถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกษฐ์ (พ.ศ. ๒๒๗๕—๒๓๐๑)
เสด็จขึ้นไปประพาสถึงเมืองพิษณุโลก เมืองทุ่งยั้งและเมือง
ฝาง ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระมหาเจดีย์สถานในหัวเมืองเหล่านั้น
ยังปรากฏอยู่หลายอย่าง ถึงสมัยกลางและสมัยกรุงรัตน
โกสินทร์ เมืองพิษณุโลกก็เป็นเมืองสำคัญปรากฏในพงศาวดาร

คอเมื่อเสียดพระนครครอชยาแก่พระมาชาศึกครั้งหลังเมื่อ พ. ศ.
 ๒๓๑๐ : เวลานั้นเจ้าพระยาพิษณุโลก ชื่อเรือง เป็นคน
 เข้มแข็งในการสงคราม พระมาไม่กล้าไปตีเมืองพิษณุโลก
 ยกหลักเลยลงมาทางเมืองสุโขทัย เมืองพิษณุโลกจึงมิได้
 เสียดแก่ชาศึกในคราวเสียดพระนครนั้น พวกข้าราชการในกรุง
 ทนพระมาได้ เห็นเจ้าพระยาพิษณุโลกเป็นคนเข้มแข็ง ก็พา
 กันขึ้นไปอยู่ด้วยเป็นอันมาก รวมทั้งสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก
 ไปยกากิยาก็ได้ขึ้นไปอาศัยอยู่เมืองพิษณุโลกด้วย และได้เป็น
 อัครมหาเสนาบดีของเจ้าพระยาพิษณุโลก ซึ่งทั้งตัวเป็นเจ้า
 ในเวลานั้น ถึง พ.ศ. ๒๓๑๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เขตต์แดน
 ของเจ้าพระฝางหมดแล้ว จึงทรงตั้งกรมพระราชวังบวรมหา
 สรรพสิริยศแห่งเมืองดำรงพระยศเป็นพระยายมราช ให้เป็น
 เจ้าพระยาสุรสีห์พิณวาทราช ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก
 เป็นหัวเมืองเอกอย่างกรุงเก่าต่อมา ถึง พ.ศ. ๒๓๑๔
 อะแซห่วนกแม่ทัพพะม่ายกเข้ามาตีเมืองไทยทางเมืองพิษณุโลก
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมือยังดำรงพระยศเป็น
 เจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีห์ ได้ช่วยกันรักษาเมือง
 พิษณุโลก รบกับอะแซห่วนกหลายครั้ง อะแซห่วนก
 ไม่สามารถจะตีหักเอาเมืองพิษณุโลกได้ ถึงกับชอกตัว

เจ้าพระยาจักรี และทำนายว่าจะไ้เป็นกษัตริย์ แต่เพราะ
 เหตุที่ชกขงก้วยพะม่าคอยตักตักกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรี มิให้
 ส่งเสบียงอาหารให้แก่เมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุโลกถูก
 ล้อมอยู่ ๔ เดือน หมกเสบียงอาหาร แต่เจ้าพระยาทั้งสอง
 ก็ไม่ยอมแพ้ ให้รวบรวมบรรดาคนฉกรรจ์ทั้งชายหญิงเข้า
 สมทบกองทัพ แล้วยกออกไปปล้นค่ายข้าศึก ซึ่งตั้ง
 ล้อมอยู่ทางบ้านตระวันออก ก็หักออกไปจากที่ล้อมได้ อะแซ
 หุ่นก็จึงไ้เมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุโลกคราวนั้นเสียหายน
 ยอเยิบมาก ก้วยถูกพะม่าเอาไฟเผา ในพงศาวดารว่าไฟ
 ไ้ไหม้หมกทั้งเมือง เว้นแต่ที่บริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
 แห่งเดียวไฟมิไ้ไหม้

ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวช ได้เสด็จ
 ออกไปถึงเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก และเมืองสโข
 ทัย ทรงไ้พระแท่นมณีศิลากับศิลารีกของพระเจ้าราม
 คำแหง และของพระมหาธรรมราชาลิไทยลงมา เป็นต้นที่
 จะไ้ลอบสวนศิลารีก รู้เรื่องพงศาวดารกรุงสโขทัยเป็น
 หลักฐานแต่ครั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้น ไปเมืองพิษณุโลก อีกครั้งหนึ่งเมื่อ

พ.ศ. ๒๔๐๘ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อโปรดให้ตั้งมณฑลเทศา
ภิบาลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ก็ได้เอาเมืองพิษณุโลกเป็นที่ว่า
การมณฑลหนึ่ง ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระร
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ เสด็จ
ประทับที่เมืองพิษณุโลก ทรงหล่อพระพุทธรูปราชจำลองเป็น
พระประธานวัดเบญจมบพิตร ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปสมโภชพระพุทธรูป
ราชูปถัมภ์เมืองพิษณุโลกเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ถึง
พ.ศ. ๒๔๖๘ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
เลียบมณฑลฝ่ายเหนือ ก็ได้เสด็จประทับที่เมืองพิษณุโลก ทำ
การสมโภชพระพุทธรูปราชจำลองเหมือนกัน เท่าที่กล่าวมานี้จะ
เห็นได้ว่าเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองสำคัญเพียงไร เคยเป็น
เมืองราชธานี และเมืองหลวงของสมัย สุโขทัย และสมัยศรี
อยุธยาทั้ง ๒ สมัย เป็นเมืองที่สมภพของพระนเรศวรมหาราช
ผู้กู้อิสระภาพของประเทศไทย เป็นเมืองที่เกิดเกียรติ
ประวัติของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และของกรมพระ
ราชวังบวรมหาสถ์สิงหนาท แม้ในสมัยที่ไม่มีเจ้านายใน
ราชวงศ์ไปครองเป็นเมืองอุปราชแล้ว ก็ยังก็เป็นเมืองเอก

ทางฝ่ายเหนือ คึกคักเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นเมืองเอก
ทางฝ่ายใต้ ผู้สำเร็จราชการเมืองมยวดีทาคิดเป็นเจ้าพระยา
สูงกว่าเสนาบดีชนจตุสดมภ์ ในที่สุดเมืองจัดการปกครอง
อย่างมณฑลและเทศาภิบาล เมืองพิษณุโลกก็เห็นว่าการ
มณฑล ๆ หนึ่ง จึงนับว่าเป็นเมืองที่มีเกียรติประวัติในอดีต
เมืองหนึ่ง ซึ่งหาเมืองอื่น ๆ เปรียบเทียบได้น้อยนัก

พระราชวังเมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลกเมื่อครั้งยังเรียกว่าเมืองสองแคว พระ
ราชวังของพระราชอาบคิ และของพระมหาอุปราชศรีสมัย
สโฆทัยนั้น จะตั้งอยู่ที่ไหน ไม่มีทางทราบได้ ตั้งแต่ครั้ง
เรียกว่าเมืองพิษณุโลกแล้ว ก็คงแต่สมัยสมเด็จพระบรม
ไตรโลกนาถลงมา พระราชวังคงอยู่ที่พระราชวังเดิมนั้น
คืออยู่ทางฝั่งตะวันตก ยังมีสระข้างพระราชมณฑปไว้กับเนิน
ดินและมีศาลเทพารักษ์ ท้าวเมืองยังไปบูชากัน ปราบภูอยู่จน
ทุกวันนี้ พระราชอาบคิครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาได้เคยประทับ
ที่พระราชวังนหลายพระองค์ คือ สมเด็จพระบรมไตรโลก
นาถ พระองค์ ๑ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระองค์ ๑

สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร พระองค์ ๑ สมเด็จพระ
ไชยราชาธิราช พระองค์ ๑ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
พระองค์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระองค์ ๑ พระ
ราชวงศ์เมืองพิษณุโลก จะมีนามว่าอย่างไร ไม่เคยปรากฏใน
พระราชพงศาวดาร แต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงเป็นพระ
มหาอุปราชเมืองพิษณุโลก ในเวลาเสด็จลงไปเยี่ยมพระราช
บิดา คือพระมหาธรรมราชาที่พระนครศรีอยุธยา ทรงประทับ
ที่วังใหม่ และวังใหม่นั้นต่อมาชื่อว่าวังจันทร์ (มาเรียกว่า
วังจันทร์เกษมใน ร. ๔) เข้าใจว่าจะได้เฝ้าสมเด็จพระราชวงศ์
จันทร์ที่เมืองพิษณุโลกอันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวร
มาเรียก เพราะพระราชวงศ์เมืองพิษณุโลกชาวบ้านก็ยัง
เรียกว่าวังจันทร์อยู่จนทุกวันนี้

วัตถุสถานที่สำคัญ

พระพุทธรชินราช วัตถุที่สำคัญที่สุดของเมืองพิษณุ
โลก ก็คือพระพุทธรชินราช ซึ่งปรากฏว่าหล่อในตำนาน
เมืองแล้ว แต่เพื่อให้เห็นว่าพระพุทธรชินราชไม่ได้หล่อใน
สมัยจักราช ๑๕๐๐ จึงขอนำพระนิพนธ์ของสมเด็จพระกรม
พระยาดำรงราชานุภาพในเรื่องพระร่วง ซึ่งว่าด้วยลักษณะ

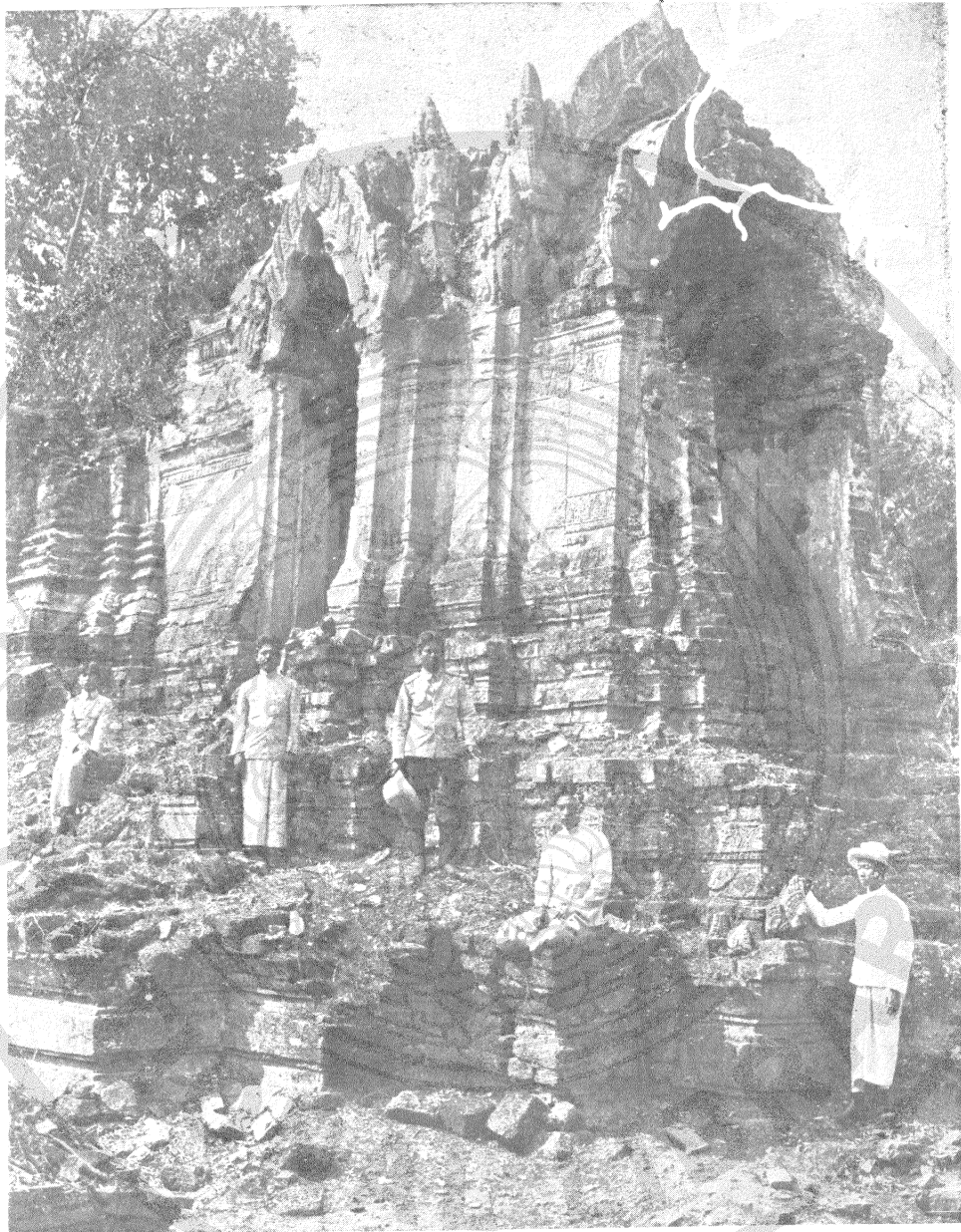
พระพทอินราช มากล่าวในทนอกทอนหนึ่งว่า ส่วนเรื่อง
 การสร้างพระชินสีห์ พระชินราชนั้น ในหนังสือพงศาวดาร
 เห็นว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ให้หาช่างที่มีฝีมือในเมือง
 ต่าง ๆ มาประชุมช่วยกันขึ้นหุ่น โดยประสงค์จะให้งามผิดกับ
 พระพุทธปัทมาัญ ชื่อนเมอพิจาวณาตลักษ์ณะพระชินราช
 พระชินสีห์ก็เห็นงามแปลกจริง แต่ผิดกับพระพุทธรูปอื่นใน
 ขางอย่างอื่นน่าพิศวง อย่างอื่นยกไว้ จะอ้างเป็นอุทาหรณ์
 แก่พระหัตถ์ พระพุทธรูปที่สร้างในเมืองไทยแต่ก่อนนั้น ทง
 ทางเมืองเหนือและเมืองใต้ ทำปลายนิ้วพระหัตถ์เป็นหล่น
 เหมือนกับนิ้วมือคนสามัญ แต่พระหัตถ์พระชินราชกับพระ
 ชินสีห์ทำปลายนิ้วยาวเท่ากันหมดทง ๔ นิ้ว ผิดกับพระพุทธรูป
 แบบเก่า ที่ทำเช่นนั้นน่าจะนิยมฐานว่า เป็นเพราะเมอพระ
 เจ้าศรีธรรมไตรปิฎก (คือพระเจ้าลือไทย) จะสร้างพระชิน
 ราชกับพระชินสีห์ ได้ค้นคัมภีร์มหาปริสลักษณ์ เอาบทพระ
 บาลีว่า “ทพมคัล” ซึ่งแปลว่า นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทยาว
 งาม นิ้วพระหัตถ์ทง ๔ นิ้วพระบาททง ๔ นิ้วประมาณเสมอกัน
 ไม่เหลื่อมไม่ยาวไม่สั้นทั้งสามัญมนุษย์ มาแนะนำให้ช่างขึ้น
 หุ่นทำปลายนิ้วพระหัตถ์ยาวเท่ากันทง ๔ นิ้ว เห็นจะเป็นแรก
 มีเมื่อสร้างพระชินราชพระชินสีห์ แล้วจึงเลยเป็นแบบพระ

หัตถ์พระพุทธรูปที่สร้างกันขึ้นหลังสมัยมาจนทวณัน และยังมีลักษณะอย่างอื่น เช่น ทรวดทรงและชายจีวรยาวอย่างแบบลังกาเป็นต้น ซึ่งสื่อให้เห็นว่าพระชินราชกับพระชินสีห์นั้น พระเจ้าลือไทยทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ในเรือน ๑๕๐๐ เป็นสมัยเมื่อนับถือพระสงฆ์ลังการังแล้ว มิใช่เจ้าเมืองเชียงใหม่แล่นลงมาสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ ดังกล่าวกันมาแต่ก่อน”

อันความงามของพระชินราชนั้น จะพรรณาก็จะเป็นการยากเย็นสมควร เพราะจะพรรณาท่าไร ๆ ก็ไม่รู้จักสิ้นสุด จึงขอเชิญพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มากล่าวไว้ในที่นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรรเสริญไว้ว่า “ก็แหละพระพุทธรูปชินราช พระพุทธรูปชินสีห์ พระศรีศาสดา ๓ องค์นี้ เป็นพระพุทธรูปปฏิมากรศิลปะเลิศ ประกอบด้วยพุทธลักษณะอันประเสริฐ มีศิริอันเทพยดาหากอภิบาลรักษา ย่อมเป็นทักการะบูชานับถือมาแต่โบราณ แม้พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาที่ได้มีพระเศษานภาพมโหฬาร ปรากฏมาในแผ่นดินก็ทรงนับถือทำสักการะบูชาหลายพระองค์” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรรเสริญไว้ว่า “จะหาพระ

พุทธรูปองค์ใดงามเสมอพระพุทธรูปราชันนั้นไม่มีแล้ว ครั้นจะ
เชิญพระพุทธรูปราชลงมา ก็เห็นว่าเป็นหลักเป็นศิริมงคลของเมือง
พิณโลก ประดิษฐานอยู่ในเมืองนั้นตั้งแต่สร้างเมืองมา”
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสรรเสริญไว้ว่า
“ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธรูปมานักแล้ว ไม่เคยรู้สึกว่
กปลื้มใจจำเริญตาเท่าพระพุทธรูปราชเลย ที่ตั้งอยู่นั้นก็เหมาะ
นักหนา วิหารพอเหมาะกบพระ มีทิวทัศน์ และพระองค์
ทั้งค่าพอกับที่ตลอดองค์ ไม่ท้งเข้าไปจนจ่อเกินไป และไม่
ท้งแห่งนคองบ่า แลแต่พระนาสิกพระ ยิ่งพิศไปยิ่งรู้สึก
ยินดีว่ ไม่เชิญลงมาเสียจากทนน ถ้าพระพุทธรูปราชยัง
อยู่พิณโลกตราบโค เมืองพิณโลกจะเป็นเมืองทควรไป
เที่ยวอยู่ตราบนัน ถึงเมืองพิณโลกจะไม่อะไรเหลืออยู่อีก
เลย ขอให้ม้แต่พระพุทธรูปราชเหลืออยู่แล้ว ยังคงจะชวน
ไคอยู่เสมอว่ มีของควรทควรชมอย่างยิ่งอย่างหนึ่งในเมือง
เห็นอ หรือระว่ในเมืองไทยทงหมดก็ไ ” ดังนี้

พระพุทธรูปราช นอกจากเป็นพระพุทธรูปปฏิมากร ที่มี
ลักษณะงดงามอย่างยอดเยี่ยมแล้ว ยังเป็นพระพุทธรูปที่ทรงมี
ปาฏิหาริย์เป็นอัศจรรย์อีกมากมายหลายอย่าง ซึ่งท่านผู้ใหญ่ๆ ได้
เคยเล่าสืบทอดกันมา ที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ก็มี เช่นเมื่อ

วัดจุฬามณี ซึ่งเป็นหลักฐานว่าเมืองสองแควเดิมตั้งอยู่ที่นี่

คราวเมืองพิษณุโลกถูกเผาในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ตอน
อื่นๆไฟไหม้หมด แล้วที่พระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งเป็นสถูปของ
พระพุทธชินราชหาไฟไหม้ไม่ ถึงนั้นเช่นกัน เพราะฉะนั้น
ขอพระคุณพระมหากษัตริย์ราชวงศ์พระร่วง คือ พระมหา
ธรรมราชาที่ ๑ ที่ไต่ประทานมรดกอันมีค่าหาประมาณมิได้แก่
ประชาชนชาติไทยด้วยประการดังนี้

วัตถุประสงค์ อีกในด้านว่า สมเด็จพระบรมไตรโลก
นาถทรงสร้าง เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๗ และเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘
ทรงพระราชศรัทธาเสด็จออกทรงผนวชที่วัด ๘ เกือบ ๑๕ วัน
ยังมีโลกกินซึ่งเป็นที่ปลงพระก้นักประทับเมื่อทรงผนวชอยู่เป็น
สำคัญ ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเมื่อ พ.ศ.
๒๒๒๒ โปรดให้จำลองรอยพระพุทธรูปที่เขาสวรรค์บรรพต
ด้วยแผ่นศิลา ประดิษฐานไว้ที่วัดนั้น ยังมีรอยพระบาทอยู่เป็น
สำคัญ แต่รอยพระบาทไม่มี เห็นจะเป็นเพราะมีผู้ย้ายเอาไปไว้
เสียก่อน

วัดนี้ว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างนั้น เห็น
จะไม่ได้สร้างทั้งหมดทีเดียว คงเป็นแต่ปฏิสังขรณ์ แปลงเทว
สถานของขอมเป็นวัดใน พระพุทธศาสนา เช่น เทวาลัยที่
สมเด็จพระนารายณ์เฝ้าแบบมาทรงทำที่จังหวัดลพบุรี เพราะยัง

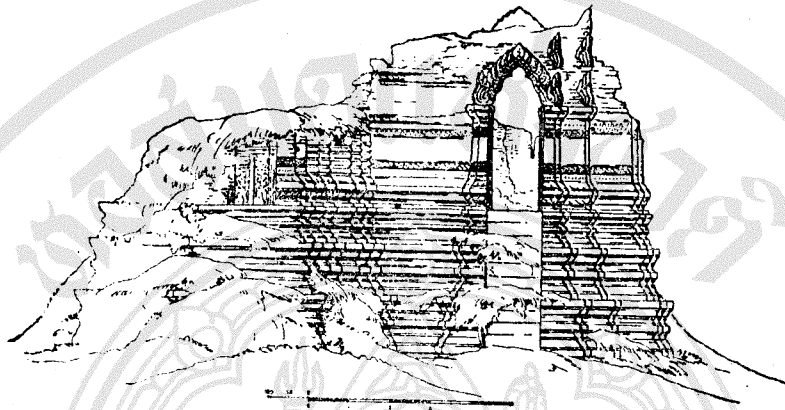
มีปรางค์^{๔/๕}มอชอมปรากฏอยู่เป็นสำคัญ สมเด็จพระบรมไตรโลก
นารถเป็นแต่ทรงสร้างวิหารหลวง พระอุโบสถ และสิ่งอื่นๆเพิ่ม
เติมขึ้นอีกเท่านั้น และปรางค์^{๔/๕}มอชอมซึ่งได้ซ่อมแปลงมาเป็น
ปรางค์วัดพามณเฑาะ^{๔/๕} เป็นหลักฐานว่าวัดพามณเฑาะ^{๔/๕}ได้มีอยู่
ก่อนแล้วโดยที่พวกขอมมาสร้างไว้ และทำให้เชื่อว่า เมืองกรุง
ขอมจะตั้งอยู่แถวนี้

วัดศรีรัตนมหาธาตุ วัดนี้สร้างในปลายสมัยสุโขทัย
เมื่อได้รับอิทธิพลทางศิลปะเข้ามานับถือปฏิบัติกันในประเทศไทย คือ
ในสมัยพระเจ้าลิไทย (คือไปขึ้นเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า)

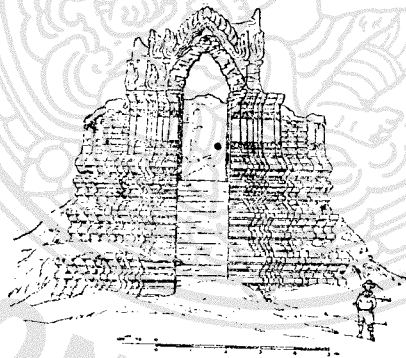
“พระปรางค์นั้นมิในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนารถทรงสร้างสำเร็จ ฉลองพระศรีรัตนมหา
ธาตุ เมื่อชวลาป.ศ. ๒๐๒๕ เหตุใดจึงสร้างพระปรางค์ ก็ค
ิดก็เห็นได้ ด้วยพระมหาธาตุที่กรุงศรีอยุธยาเป็นพระปรางค์
พระมหาเจดีย์ทั่วทุกสำคัญอันมีในพระนคร ศรีอยุธยาที่เป็น
ปรางค์ทั้งนั้น เมืองเหนือเป็นพระมหาธาตุอยู่แต่ที่เมืองเสลียง
เมืองเดียว เมืองตมเมืองพิษณุโลกเป็นราชธานี จึงแปลงพระมหา
เจดีย์เดิมเป็นพระปรางค์ ฉะนั้นไปพิจารณา เห็นชัดว่า
พระปรางค์นั้นสร้างครอบพระเจดีย์ของเดิม ด้วยกินลานทักษิณ
ออกมาหมด ฐานพระปรางค์เกือบจะแผ่ผนังวิหารทั้ง ๓ ด้าน

๒๑

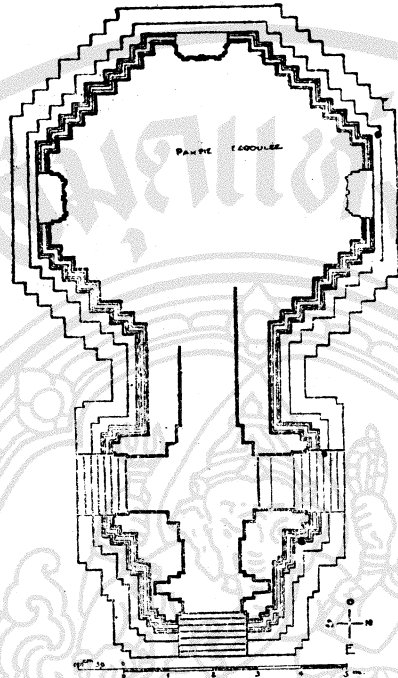
วัดป่ามณี

คานโท

คานตะวันออก

แผนผัง

เหลือทพอเป็นทารคนเอนเวียงควักนไคเอนน

พระเหลือ คราวหนึ่งข้าพเจ้าไปราชการที่เมืองพิษณุ
โลก ถ้าขรปพระเหลือมาถวายสมเด็จฯทอทพระเนตร รับสั่งว่า
พระเหลือนนเอนของเขามักริง แต่คงจะมีผู้เชิญไปไว้เสียทอน
ส่วนพระเหลือองค์ทอยู่ในวิหารพระเหลือเอนน มีลักษณะไม่
เหมือนกับพระชินราชพระชินสัท นวพระหัตถ์ทำอย่างนว

313
915. 9366
ด 49507

๒๔

มนุษย์สามัญ คือ เป็นหลักัน ทรงเข้าพระทัยว่าเป็นของที่มีผู้
เอามาตั้งแทนพระเหลือองค์เดิม หรืออาจจะเป็นพระทองเหลือ
เมื่อคราวหล่อพระศาสดาก็เป็นไปได้ เป็นเรื่องอันค้ำ

วัดวิหารทอง (จากเที่ยวตามทางรถไฟ) วัดวิหารทอง
เป็นวัดใหญ่อีกวัดหนึ่งในเมืองพิษณุโลก อยู่ทางฝั่งตะวันตก
เฉียงกับวัดศรีรัตนมหาธาตุหนึ่ง วัดนี้เดิมมีพระพุทธรูป
หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ยืน สูง ๑๘ ศอก เมื่อรัชกาลที่ ๓ เห็น
จะเป็นแก้ววิหารหักพัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดให้เชิญลงมากรุงเทพฯ ทรงสร้างวิหารประดิษฐานไว้ใน
วัดสระเกษ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงเฉลิม
พระนามว่า พระอัฐารวส ศรีสถกคทศพลญาณพิตร แต่ที่
วัดวิหารทองเดิมนั้นหักพังหมดแล้ว ยังเหลือแต่ผนัง.